

CMENTARZE GDAŃSKA (1945–2015) – OMÓWIENIE ROZPRAWY DOKTORSKIEJ*

KLAUDIUSZ GRABOWSKI

Muzeum Gdańska

Streszczenie: Artykuł jest omówieniem pracy, której celem było ukazanie palety uwarunkowań prawno-administracyjnych, społecznych, architektonicznych oraz demograficznych, pozwalających przeanalizować topografię cmentarną Gdańska na tle zmienionej po II wojnie światowej i w dalszym ciągu przekształcającej się tkanki miejskiej. Poruszony został w niej też aspekt narodowy, czyli kwestia polonizacji miejskich nekropolii, jak i demograficzny, czyli śmiertelność mieszkańców.

Opracowanie poświęcone powojennym cmentarzom gdańskim jest potrzebne, ponieważ dyskusja na ich temat, w tym współczesne dyskursy związane z ich likwidacją, były i są nadal bezpośrednio splecione z polską refleksją na temat niemieckiej przeszłości miasta. Sposób przeprowadzania likwidacji, które swoje apogeum miały na przełomie lat 60. i 70. sprawił, że postrzegane były one jako akty niemal barbarzyńskie. W likwidacji cmentarzy z XIX w. upatrywano przede wszystkim chęci zacierania obecności ludności niemieckiej i zemsty za krzywdy okresu II wojny światowej. Pomijano przy tym powojenne uwarunkowania i to nie tylko mentalne, lecz również gospodarczo-społeczne, prawne, a nawet zamierzenia urbanistyczne zaplanowane jeszcze przez niemieckich architektów pierwszej połowy XX w. Procesy urbanizacyjne, które możemy obserwować od XVIII w., zakładały likwidację nekropolii i przekształcanie ich od końca XIX w. w parki.

Słowa kluczowe: Cmentarz, nekropolia, urbanistyka, sztuka sepulkralna, demografia, zniszczenia wojenne, odbudowa po 1945 r.

* Praca napisana pod kierunkiem prof. Edmunda Kizika na Wydziale Historycznym Uniwersytetu Gdańskiego, obroniona 10 stycznia 2024 r. Dysertację recenzowali prof. Katarzyna Rozmarynowska i prof. Mirosław Golon; praca otrzymała wyróżnienie.

Cemeteries of Gdansk (1945–2015): Presentation of a doctoral thesis

Abstract: The paper is a presentation of a doctoral thesis, which discusses the scope of legal, administrative, social, architectural, and demographic factors allowing for an analysis of the cemetery topography of Gdansk against the backdrop of the urban environment as it changed after World War II and continues to change. The thesis also touches upon the national factor, i.e. the polonisation of municipal cemeteries, as well the demographic factor, i.e. the mortality of the population.

An analysis focusing on the post-war cemeteries of Gdansk is necessary because discussions surrounding them – including the modern discourse around their liquidation – have been and still are directly entwined with the Polish reflection of the city's German past. The manner in which the liquidations (peaking in the 1960s and 1970s) were conducted caused them to be seen as almost barbaric acts. The liquidation of 19th-century cemeteries was seen as motivated by a desire to erase the traces of the German population and exact vengeance for the sufferings of World War II. This position, however, ignored the post-war situation, not just with regard to mentality but also to the socio-economic and legal conditions, and even urban planning conducted by German architects of the early 20th century. City development since the 18th century has stipulated the liquidation of cemeteries and their transformation into parks from the end of the 19th century onward.

Keywords: cemetery, graveyard, urban planning, funerary art, demographics, wartime destruction, rebuilding post-1945

Celem pracy „Cmentarze Gdańska (1945–2015)” pisanej pod kierunkiem profesora Edmunda Kizika było ukazanie palety uwarunkowań prawno-administracyjnych, społecznych, architektonicznych oraz demograficznych, które pozwalają analizować topografię cmentarną Gdańska na tle zmienionej po II wojnie światowej i w dalszym ciągu zmieniającej się tkanki miejskiej. Nie zapomniano o aspekcie narodowym, czyli o kwestii polonizacji miejskich nekropoli, jak i o aspekcie demograficznym, jakim jest śmiertelność. Autor stara się widzieć cmentarze zarówno w wymiarze społecznym, jak i w wymiarze estetycznym. Praca nie obejmuje kwestii bezpośrednio związanych z pogrzebami, ich organizacją, przebiegiem, oprawą, ceremonią itd. Zagadnienie szeroko pojętej kultury funeralnej po 1945 r. w tak dużym mieście jak Gdańsk, gdzie panowały specyficzne uwarunkowania, wynikające z nałożenia się kilku tradycji (lokalnych oraz przyniesionych przez przybyłych z różnych stron nowych mieszkańców), wymaga osobnego, wnikliwego potraktowania. Wyjaśnić trzeba również przyjętą cezurę. Punktem wyjścia jest zakończenie działań wojennych i przejście miasta pod nową,

polską administrację, co wiązało się ze stopniową, zakończoną w 1946 r. wymianą znacznej części ludności miasta. Nowa rzeczywistość prawna, ale przede wszystkim nowa rzeczywistość społeczna, znalazły odbicie w strukturze i wyglądzie cmentarzy. Miasto jest strukturą mobilną, ciągle zmieniającą się, trudno wyznaczyć jest więc datę końcową. W 2014 r. podjęto jednak niezwykle ważną decyzję i postanowiono rozbudować cmentarze dzielnicowe, rezygnując z założenia trzeciego, dużego cmentarza komunalnego dla całego miasta. Takie rozwiązanie kwestii pochówku mieszkańców Gdańska należy wiązać ze zmianami, jakie zaszły we współczesnej urbanistyce.

UZASADNIENIE

Opracowanie poświęcone powojennym cmentarzom gdańskim wydało się potrzebne, ponieważ dyskusja na ich temat, w tym współczesne dyskursy dotyczące ich likwidacji, były i są nadal bezpośrednio splecione z polską refleksją na temat niemieckiej przeszłości miasta. Apogeum likwidacji cmentarzy położonych przy głównej arterii komunikacyjnej Gdańska nastąpiło na przełomie lat 60. i 70. ub. wieku. Prace przeciągały się kilka lat, a realizowane były w dużej mierze w ramach „czynu społecznego”. Jakość prac i ich przebieg mógł wzbudzać wątpliwość – przeprowadzono tylko częściowe ekshumacje, zostawiając w ziemi większość ciał gdańszczan pochowanych tu przed laty. Ludzkie kości wielokrotnie odkrywano w różnych wykopach przy okazji mniejszych lub większych prac budowlanych bądź instalacyjnych, budząc kontrowersje i etyczny niesmak. Gruz z potłuczonych nagrobków wykorzystano jako materiał przy budowaniu murków wokół parków czy placów zabaw. Odbiło się to na obecnym postrzeganiu procesu likwidacji cmentarzy jako aktu niemal barbarzyńskiego, podyktowanego chęcią wymazania niewygodnej przeszłości miasta przez komunistycznych decydentów z okresu Polski Ludowej.

Znacznie słabszy oddźwięk miały natomiast likwidacje starych cmentarzy przeprowadzone przez proboszczy parafii rzymskokatolickich. Władze miasta, z uwagi na brak świątyń w dwóch peryferyjnych dzielnicach po 1945 r., przekazały na potrzeby kultu dwie kaplice pogrzebowe wraz z przyległymi cmentarzami. Cmentarze te w momencie budowy nowych świątyń zostały potraktowane podobnie jak pozostałe nekropolie na terenie miasta. Cmentarz na Chełmie został niemal zupełnie pozbawiony nagrobków, natomiast w Brętowie pozostawiono znaczny fragment nekropolii, lecz zburzono, mimo protestów służb konserwatorskich, starą kaplicę, którą upamiętnił w *Błaszonym bębenku* Günter Grass¹.

Zainteresowanie Gdańskiem oraz jego mieszkańcami sprzed 1945 r. jest procesem związanym zarówno ze zmianami generacyjnymi, jak i z poszukiwaniem nowych dróg politycznego porozumienia niemiecko-polskiego, trwającego od lat 70. ubiegłego wieku. Poprzez oficjalne

1 Archiwum Państwowe w Gdańsku (dalej: APG), 2375/1786.

partnerstwo miejskie Bremy i Gdańska, niezwykle popularność *Blaszanego bębenka* i całej gdańskiej twórczości Güntera Grassa oraz jego polskich naśladowców, po przełomie politycznym 1989/1990 stosunek do niemieckości stopniowo przerodził się w rodzaj fascynacji kulturowej i publicystycznej ekspiacji. W likwidacji starych cmentarzy parafialnych założonych jeszcze w XIX w. upatrywano przede wszystkim chęć zacierania obecności ludności niemieckiej i odwetu, zemsty za krzywdy okresu II wojny światowej. Pomijano przy tym powojenne uwarunkowania i to nie tylko mentalne, lecz również gospodarczo-społeczne, prawne, a nawet zamierzenia urbanistyczne zaplanowane przez niemieckich architektów i urbanistów pierwszej połowy XX w.

Ten nowo kształtujący się stosunek do przeszłości miasta i jego mieszkańców skutkował spektakularną inicjatywą. W 2002 r., aby symbolicznie wyrównać prawdziwe i wymagowane krzywdy wyrządzone przez celowe wymazywanie przez władze PRL-u niewygodnych śladów z historii miasta, przy ulicy 3 Maja ukończono założenie pomnikowe o nazwie Cmentarz Nieistniejących Cmentarzy, które stało się miejscem ekumenicznych modlitw celebrowanych tu 1 listopada. Jak czytamy na oficjalnej stronie miasta:

„...pomnik bardzo udanie odtwarza wielonarodowy i wielowyznaniowy charakter dawnego Gdańska. [...] Pomnik jest próbą zadośćuczynienia, odrzucenia obojętności, z jaką potraktowano opuszczone cmentarze gdańskie. Burzliwa historia miasta wymazała z okolicznego krajobrazu aż 27 nekropolii różnych wyznań. Niektóre z nich bezdusznie zdewastowano, ignorując prawo zmarłych do niczym niezakłóconego spoczynku. Wiele z dawnych cmentarzy niszczyły również dzisiaj”².

Mimo szlachetności samej idei, która była odpowiedzią na ówczesne społeczne potrzeby mieszkańców, sama koncepcja pomnika oparta została na dość wątych podstawach historycznych, utrwalając przy tym w oficjalnej narracji mit dyskusyjnej, rzekomo wielonarodowej i wielokulturowej natury dawnego Gdańska. Kwestie te stanowią przedmiot ożywionej polemiki historycznej na temat meandrów kultury pamięci. Jakkolwiek było, szerokie poparcie opinii publicznej dla koncepcji Cmentarza Nieistniejących Cmentarzy poskutkowało zaistnieniem w Gdańsku miejsca o wymiarze symbolicznym, ustępującego jedynie pomnikom na Westerplatte i Zaspie. Jak to jednak niejednokrotnie bywa w przypadku popularnych projektów o charakterze ideowym, narósł szybko ostry konflikt o jego autorstwo, a w całym przedsięwzięciu popełniono kilka przykrych kulturowych błędów³.

2 <https://www.gdansk.pl/turystyka-w-gdansk/gdanskie-pomniki,a,3686> [dostęp: 22 października 2024].

3 W czasie uroczystości otwarcia okazało się, że na symbolicznym cmentarzu umieszczono fragmenty macew, przeniesione wbrew zwyczajom judaizmu z cmentarza we Wrzeszczu. Wywołało to spore kontrowersje, lecz obecni przedstawiciele gminy żydowskiej, nie chcąc wywoływać skandalu, podczas uroczystości odstonięcia zachowali powściągliwe milczenie. Zob. J. Trzeciński, *Rysy na akwafortcie*, „Tygodnik Powszechny”, nr 5, 2003, <https://www.tygodnikpowszechny.pl/rysy-na-akwafortcie-162516> [dostęp: 18 stycznia 2011].

Koncepcję upamiętniania zniszczonych nekropolii kontynuowano w 2008 r. W szesnastu miejscach umieszczono tablice z inskrypcjami, które upamiętniały nieistniejące już cmentarze. Także i tu zdarzały się błędy. Przykładowo, na tablicy ustawionej na terenie cmentarza katolickiego na Nowych Ogrodach znajduje się informacja: „Teren byłego nowego cmentarza katolickiego czynnego w latach około 1822–1946”. W tej lapidarnej nocie mamy aż trzy nieścisłości. Po pierwsze, cmentarz przynależał do konkretnych parafii: św. Mikołaja i Kaplicy Królewskiej. Po drugie, założono go w 1846 r., a dokładnie 12 listopada, kiedy to został poświęcony przez prałata Stanisława Rosońkiewicza⁴. Po trzecie wreszcie, cmentarz był czynny do 1890 r., kiedy przy Wielkiej Alei (obecnie aleja Zwycięstwa) na nowym cmentarzu zaczęto grzebać zmarłych z parafii Kaplicy Królewskiej, a później także parafian św. Mikołaja. Stary cmentarz został w 1936 r. zlikwidowany, więc w 1946 r. już nie istniał! Tablica, przywołując datę 1946, utwierdza odwiedzających park na Grodzisku w błędnym przekonaniu, że likwidacji cmentarza dokonano już po wojnie.

Przy okazji zapomniano, że powstawanie cmentarzy w Gdańsku oraz ich likwidacja były wydarzeniami powtarzonymi od wielu stuleci, albowiem już w czasach nowożytnych zabudowywano cmentarze przykościelne, a część pochówków odbywała się wewnątrz samych kościołów. Wraz z tworzeniem nowożytnych fortyfikacji miejskich niektóre założenia cmentarne likwidowano i przenoszono. Mamy zatem do czynienia z procesem organicznie wpisanym w urbanistykę każdego miasta, które w XVIII i XIX w. przeżywały szybki wzrost ludności. Do tego dochodziły kwestie higieniczne. Już uczeni okresu oświecenia dostrzegali fatalny stan sanitarny w przepętlonych trupim odorem wnętrzach świątyń, co ostatecznie skutkowało prawnymi zakazami pochówków w bezpośrednim sąsiedztwie zabudowy mieszkalnej. W Gdańsku zakaz taki wprowadzono w 1816 r., a wraz z nim zaczęto zakładać cmentarze zewnętrzne, położone poza linią fortyfikacji i zabudowy miejskiej⁵. Wraz z rozrastaniem się miasta jego nekropolie miały być po upływie odpowiedniego czasu od ostatniego pochówku zamienione w parki. Kolejne cmentarze przenoszono na dalsze peryferia. Taka specyfika usuwania terenów funeralnych z obrębów miast została zapoczątkowana we Francji w drugiej połowie XVIII w., a realizowana była dość powszechnie na całym obszarze kultury zachodniej, o czym, w kontekście gdańskim, w 2011 r. przypomniała Katarzyna Rozmarynowska. To racjonalne podejście nie przebiło się jednak do powszechnej narracji⁶. Warto w tym miejscu przypomnieć, że pierwszym dziewiętnastowiecznym cmentarzem w Gdańsku zamienionym na park był cmentarz ubogich przy Wielkiej Alei, który stał się

4 W. Kowalski, *Cmentarze na terenie Śródmieścia. Nowe Ogrody. Nowy Katolicki*, [w:] *Encyklopedia Gdańska*, red. B. Śliwiński, Gdańsk 2012, s. 180–181.

5 E. Kizik, *Zakazy grzebania zmarłych w gdańskich kościołach i na cmentarzach przykościelnych w 1816 r. Początki zmian w kulturze funeralnej*, [w:] *Nekropolie Pomorza*, red. J. Borzyszkowski, Gdańsk 2011, s. 245.

6 K. Rozmarynowska, *Cmentarz-ogród w urbanistyce XIX i XX wieku*, [w:] *Nekropolie...*, s. 202–204.

częścią nowo założonego parku Steffensów w 1899 r., czyli w XIX w. Jeszcze przed 1945 r. zlikwidowano w Gdańsku szereg małych cmentarzy, a w planach opracowanych po wcieleniu Wolnego Miasta do III Rzeszy widać wyraźnie, że likwidacji miały ulec wszystkie cmentarze przy powojennej alei Zwycięstwa.

STAN BADAŃ

Gdańskie cmentarze na przełomie XIX i XX w. nie były przedmiotem zainteresowania zarówno badaczy polskich, jak i niemieckich. Ten fakt można tłumaczyć brakiem wysokiej klasy czy ciekawych pod względem formy nagrobków. Jest to uboczny skutek dość prowincjonalnego charakteru Gdańska w XIX w. i w początkach XX w. Informacje w niemieckiej literaturze przed 1945 r. są zdawkowe. Najistotniejszą publikacją, także z uwagi na zamieszczone zdjęcia, jest tu *Danzig und seine Bauten* z 1908 r., gdzie na czterech stronach zarysowano dzieje gdańskich nekropoli⁷. Szczególnie cenne są również krótkie ustępy o najstarszych cmentarzach zewnętrznych, zawarte w dziełach Friedricha von Duisburga⁸ i Wilhelma Zernecka⁹.

Sytuacja nie zmieniła się po 1945 r. – o cmentarzach albo nie pisano, albo zajmowano się nimi pobieżnie. Nie sprzyjał zresztą temu, co już sygnalizowano, kłopot związany z opisywaniem niemieckiej przeszłości miasta. W polskiej historiografii eksponowano okres XV–XVIII w., kiedy Gdańsk był największym portem i miastem I Rzeczypospolitej. Krytykowano jednocześnie wiek XIX, kiedy to faktycznie Gdańsk z winy Prusaków oraz globalnych przemian gospodarczych podupadł do roli prowincjonalnego miasta na wschodzie Królestwa i Cesarstwa Niemieckiego. Tym cenniejsze są więc uwagi i opisy zawarte w książce Jana Kilarzkiego z 1947 r., będącej pierwszym powojennym przewodnikiem po mieście¹⁰, oraz w opracowaniu Jerzego Stankiewicza i Bohdana Szermera z 1959 r.¹¹ Z powodu przyznania funduszy od końca lat 70. XX w. cmentarzami zaczęły interesować się służby konserwatorskie. Wykonano wtedy szereg ewidencji poszczególnych obiektów oraz założono tzw. białe karty inwentaryzacyjne. Materiały te, dzięki zawartym w nim opisom, a przede wszystkim za sprawą dokumentacji fotograficznej, są świetnym źródłem informacji o stanie cmentarzy

7 R. Dähne, *Friedhöfe*, [w:] *Danzig und seine Bauten*, Berlin 1908, s. 426–428.

8 F.G. von Duisburg, *Wolne Miasto Gdańsk 1809*, Malbork 2016, s. 257–258.

9 W.F. Zerneck, *Gdańsk za dwadzieścia srebrnych groszy. Najnowszy przewodnik po Gdańsku i jego okolicy*, Gdańsk 2010, s. 37.

10 J. Kilarzki, *Gdańsk miasto nasze. Przewodnik po Gdańsku starym i nowym*, Kraków 1947, s. 196–197, 215, 281–282.

11 J. Stankiewicz, B. Szermer, *Gdańsk: rozwój urbanistyczny i architektoniczny oraz powstanie zespołu: Gdańsk, Sopot, Gdynia*, Warszawa 1959, s. 342.

na przełomie lat 70. i 80 ubiegłego wieku¹². Efektem prac prowadzonych na cmentarzach było wpisanie w latach 80. czterech obiektów do ewidencji zabytków. Trzy z nich: cmentarz Na Zaspie¹³, Garnizonowy¹⁴ i żydowski na Chełmie¹⁵, w związku z planowanymi pracami, które miały gruntownie uporządkować ich teren, otrzymały wnikliwe opracowania konserwatorskie. Opracowania te są przechowywane w gdańskim oddziale Narodowego Instytutu Dziedzictwa oraz archiwum Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

Zmiany przyniósł rok 1989, kiedy zaczęto gorączkowo odkrywać gdański XIX wiek i doceniono jego dziedzictwo kulturowe, które wcześniej uważano za obce. Odkrywanie bezpośredniej przeszłości ma dla współczesnych gdańszczan istotną rolę w budowaniu lokalnego

- 12 Gdańsk, cmentarz śś. Józefa i Brygidy, ul. Giełguda, ewidencja cmentarza – dokumentacja naukowo-historyczna, 1980; Gdańsk-Brętowo, cmentarz katolicki, ul. Stowackiego, ewidencja cmentarza – dokumentacja naukowo-historyczna, 1980; Gdańsk-Brzeźno, cmentarz katolicki, ul. Marksa, ewidencja cmentarza – dokumentacja naukowo-historyczna, 1980; Gdańsk-Chełm, cmentarz katolicki, ul. Findera, ewidencja cmentarza – dokumentacja naukowo-historyczna, 1979; Gdańsk-Chełm, cmentarz, ul. Zielonogórska, ewidencja cmentarza – dokumentacja naukowo-historyczna, 1982; Gdańsk-Kiełpino, cmentarz parafialny, ul. Otomińska, ewidencja cmentarza – dokumentacja naukowo-historyczna, 1980; Gdańsk-Krakowiec, cmentarz parafialny, ul. Kępna, ewidencja cmentarza – dokumentacja naukowo-historyczna, 1979; Gdańsk-Matarnia, cmentarz parafialny, ul. Jesienna, ewidencja cmentarza – dokumentacja naukowo-historyczna, 1979; Gdańsk-Nowe Ogrody, cmentarz katolicki, ul. Kurkowa, ewidencja cmentarza – dokumentacja naukowo-historyczna, 1982; Gdańsk-Nowe Ogrody, cmentarz katolicki, ul. Strzelecka, ewidencja cmentarza – dokumentacja naukowo-historyczna, 1982; Gdańsk-Siedlce, cmentarz katolicki, ul. Starodworska, ewidencja cmentarza – dokumentacja naukowo-historyczna, 1982; Gdańsk-Święty Wojciech, cmentarz parafialny, ul. Kątowa, ewidencja cmentarza – dokumentacja naukowo-historyczna, 1979; Gdańsk-Nowy Port, cmentarz ewangelicki, ul. Wyzwolenia, ewidencja cmentarza – dokumentacja naukowo-historyczna, 1982; Gdańsk-Stogi, cmentarz poewangelicki, ul. Nowotna, ewidencja cmentarza – dokumentacja naukowo-historyczna, 1979; Gdańsk-Sobieszewo, cmentarz poewangelicki, ul. Turystyczna, ewidencja cmentarza – dokumentacja naukowo-historyczna, 1980; Gdańsk, cmentarz Garnizonowy, ul. Dąbrowskiego, ewidencja cmentarza – dokumentacja naukowo-historyczna, 1979; Gdańsk-Chełm, cmentarz komunalny, ul. Stoczniovców, ewidencja cmentarza – dokumentacja naukowo-historyczna, 1979; Gdańsk-Nowy Port, cmentarz komunalny, ul. Łowczyńskiego, ewidencja cmentarza – dokumentacja naukowo-historyczna, 1979; Gdańsk-Oliwa, cmentarz komunalny, ul. Opacka, ewidencja cmentarza – dokumentacja naukowo-historyczna, 1980; Gdańsk-Orunia, cmentarz komunalny, ul. Brzegi, ewidencja cmentarza, dokumentacja naukowo-historyczna, 1979; Gdańsk-Siedlce, cmentarz komunalny, ul. Kartuska, ewidencja cmentarza – dokumentacja naukowo-historyczna, 1979; Gdańsk-Sobieszewo, cmentarz komunalny, ul. Turystyczna, ewidencja cmentarza – dokumentacja naukowo-historyczna, 1980; Gdańsk-Wrzeszcz, cmentarz centralny Srebrzysko, ul. Srebrniki, ewidencja cmentarza – dokumentacja naukowo-historyczna, 1980; Gdańsk-Chełm. Cmentarz menonicki, ul. Na Stoku. Ewidencja cmentarza – dokumentacja naukowo-historyczna, 1982; Gdańsk-Chełm, cmentarz żydowski, ul. Cmentarna, ewidencja cmentarza – dokumentacja naukowo-historyczna, 1982; Gdańsk-Wrzeszcz, cmentarz żydowski, ul. Traugutta, ewidencja cmentarza – dokumentacja naukowo-historyczna, 1982.
- 13 G. Olszewska-Hellmann, Z. Grochowska, *Cmentarz Pomnik Bohaterów „Zaspa”. Ewidencja cmentarzy. Studium historyczne cmentarza*, 1987, mszp, zb. Narodowego Instytutu Dziedzictwa oddział Gdańsk (dalej: NID).
- 14 G. Sulikowski, *Projekt rewolucji Cmentarza Garnizonowego w Gdańsku*, Gdańsk 1992, niepaginowany mszp, zb. Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków (dalej: PWKZ).
- 15 G. Olszewska-Hellmann, S. Grochowski, Z. Grochowska, *Gdańsk-Chełm. Cmentarz żydowski. Studium rewolucji*, 1988, mszp. zb. PWKZ.

patriotyzmu i jest pozytywnym zjawiskiem¹⁶. Nowa postawa zaowocowała szeregiem opracowań, dotyczących dziejów całych cmentarzy bądź znajdujących się na nich poszczególnych obiektów. Teksty ukazywały się w takich periodykach, jak regionalne pismo miłośników historii „30 dni”¹⁷ czy „Jantarowe Szlaki”¹⁸ oraz na stronach i forach internetowych. W 1999 r. na potrzeby Zarządu Dróg i Zieleni Joanna Labenz przygotowała wykaz wszystkich założeń cmentarnych w granicach miasta wraz ze szkicem historycznym¹⁹. Autorka bazowała głównie na pochodzących sprzed blisko dwóch dekad materiałach konserwatorskich, które w części opisowej opierały się niemal wyłącznie na kartografii oraz kwerendzie skromnej literatury przedmiotu i z rzadka prasy dziennej. Jak zauważył Edmund Kizik, ustalenia Joanny Labenz często nie znajdują potwierdzenia w materiałach archiwalnych, a niekiedy się nawet wykluczają²⁰. Autorka opracowania we wstępie zaznacza jednak, że ze względu na ograniczoną ilość czasu nie mogła przeprowadzić pogłębionych badań. Labenz jest także autorką haseł poświęconych cmentarzom umieszczonych w wydanej w 2012 r. *Encyklopedii Gdańska*²¹. Niektóre hasła, z uwagi na zakres koniecznych badań wymagających kwerend archiwalnych, opracowali profesjonalni historycy: Grzegorz Berendt²², Sławomir Kościelak²³ i Waldemar Kowalski²⁴.

W 2008 r. program regularnych badań nad cmentarzami zewnętrznymi Gdańska zainicjował Edmund Kizik, badacz kultury miejskiej w dobie nowożytnej²⁵. Na prowadzonym przez profesora Kizika seminarium magisterskim w Instytucie Historii Uniwersytetu Gdańskiego Anna Krüger podjęła się opracowania dziejów cmentarza św. Katarzyny przy Wielkiej Alei, a piszący te słowa przygotował magisterium poświęcone wybranym zagadnieniom związanym

16 Zjawisko wnikliwie zbadał i opisał P.O. Loew, *Gdańsk i jego przeszłość. Kultura historyczna miasta od końca XVIII wieku do dziś*, Gdańsk 2012, s. 378–439.

17 A. Rapicka, *Cmentarze, których nie ma*, „30 dni”, nr 3, 2000, s. 28–37.

18 H. Domańska, *Stare cmentarze Gdańska*, „Jantarowe Szlaki” (dalej: JS), nr 2, 1983, s. 23–24; A. Biernacka, *Śladami gdańskich nekropolii*, JS, nr 2, 1997, s. 13–15; eadem, *Śladami gdańskich nekropolii (II)*, JS, nr 4, 1997, s. 1–7; eadem, *Wartości przyrodnicze gdańskich cmentarzy*, JS, nr 1, 2004, s. 12–15.

19 J. Labenz, *Założenia cmentarne w granicach administracyjnych miasta Gdańska. Studium historyczno-konserwatorskie, czyli historia rozwoju założeń cmentarnych na obszarze Gdańska z wyszczególnieniem chronologii, lokalizacji oraz przynależności wyznaniowej*, mps, Gdańsk 1999, zb. Zarządu Dróg i Zieleni w Gdańsku (dalej: ZDiZ).

20 E. Kizik, *Zakazy...*, s. 246–247.

21 *Encyklopedia Gdańska*, red. B. Śliwiński, Gdańsk 2012.

22 G. Berendt, *Cmentarze na Chełmie. Żydowski, Cmentarze na terenie Grodziska. Zespół u podnóża Grodziska. Żydowski; Cmentarze we Wrzeszczu*, [w:] *Encyklopedia*, s. 176, 182, 186.

23 S. Kościelak, *Cmentarze w Starych Szkotach. Jezuicki przy kościele Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny / kaplicy św. Barbary; Cmentarze w Starych Szkotach. Kościoła św. Ignacego, obecnie Komunalny nr 4; Cmentarze na Chełmie. Katolicki Nowy, Cmentarze na Chełmie. Katolicki Stary*, [w:] *Encyklopedia...*, s. 176, 179–180.

24 W. Kowalski W., *op. cit.*, s. 180–181.

25 Zob. E. Kizik, *Śmierć w mieście hanzeatyckim w XVI–XVIII wieku. Studium z dziejów nowożytnej kultury funeralnej*, Gdańsk 1998.

z cmentarzami Gdańska w latach 1945–1979. W tej ostatniej pracy skupiono się głównie na problemie grobów wojennych i ich likwidacji oraz prowadzeniu i utrzymaniu największej nekropolii miasta – cmentarza centralnego Srebrzysko. Efekty tych badań zaprezentowane zostały na konferencji zatytułowanej „Nekropolie Pomorza”²⁶. Publikacja pokonferencyjna z 2011 r. zawiera 40 artykułów różnych badaczy i jest do tej pory największym kompendium wiedzy o cmentarzach województwa pomorskiego. W tomie znalazło się kilka opracowań poświęconych gdańskim cmentarzom, a do najistotniejszych należy zaliczyć artykuł dotyczący gdańskiego krematorium i jego cmentarza autorstwa Małgorzaty Omilanowskiej²⁷ oraz wspomniany już artykuł o pierwszych cmentarzach zewnętrznych, założonych w pierwszej połowie XIX w. autorstwa E. Kizika. Z kolei Anna Krüger wyniki swoich badań, opartych na kwerendzie obfitej bazy archiwalnej, przedstawiła w kolejnych artykułach naukowych, a następnie w pracy doktorskiej, w 2020 r. opublikowanej jako *Cmentarze przy Wielkiej Alei w Gdańsku 1867–1945. Studium z dziejów kultury funeralnej*. Badaczka ma na swym koncie również artykuły popularne i zarys dziejów cmentarza Garnizonowego²⁸, który obok opracowania²⁹ Leszka Jażdżewskiego jest jedyną osobną publikacją dotyczącą konkretnej nekropolii.

Piszący te słowa przed kilku laty podjął się opracowania studium z dziejów cmentarza Gdańska po 1945 r., a zebrane do niego informacje prezentował w kolejnych artykułach naukowych i popularyzatorskich, jak również w ramach przygotowanej wraz ze Stanisławem Flisem wystawy „Nekropolie Pomorza”, zaprezentowanej w 2011 r. w kościele św. Jana w Gdańsku. Część materiałów składająca się na niniejszą pracę została już opublikowana, a do najważniejszych należą opracowania dotyczące: cmentarzy żydowskich³⁰, cmentarza

26 K. Grabowski, *Ekshumacje i pochówki w powojennym Gdańsku (1945–1950)*, [w:] *Nekropolie Pomorza*, red. J. Borzyszkowski, Gdańsk 2011, s. 325–346.

27 M. Omilanowska, *Kremacja w kulturze europejskiej doby nowoczesnej a gdańskie krematorium przy dawnej drodze Świętomiczalskiej (ul. Traugutta) w Gdańsku*, [w:] *Nekropolie...*, s. 309–324.

28 A. Krüger, *Początki Cmentarza Żołnierzy Radzieckich w Gdańsku. Kwestie organizacyjne i propagandowe*, „Argumenta Historica. Czasopismo naukowo-dydaktyczne”, 2017, 2, s. 79–93.; *eadem*, *Były uroczyste pogrzeby przed stu laty, „30 dni”*, 2014, 4–5, s. 34–38; *eadem*, *Pogrzeby w Gdańsku na przełomie XIX i XX wieku. Z dziejów kultury funeralnej w dziewiętnastowiecznym mieście*, „Argumenta Historica. Czasopismo naukowo-dydaktyczne”, 2, 2015, s. 94–104; *eadem*, *Pamięć o zmarłych i emocje z nią związane. Upamiętnianie zmarłych na przykładzie dziewiętnastowiecznych gdańskich nekrologów*, [w:] *Emocje w życiu mieszkańców miast na przestrzeni dziejów. Zbiór studiów*, red. A. Buczyła, J. Możdżeń, A. Murtynowska, Toruń 2015, s. 43–54; *eadem* *Z dziejów cmentarza św. Katarzyny przy Wielkiej Alei w Gdańsku w XIX wieku*, [w:] *Nekropolie Pomorza*, red. J. Borzyszkowski, Gdańsk 2011, s. 299–308; *eadem*, *Historia cmentarza przy Wielkiej Alei na podstawie ich planów i projektów przechowywanych w zbiorach Archiwum Państwowego w Gdańsku*, *Rocznik Gdański*, LXXI–LXXII, 2011–2012, s. 71–88; *eadem*, *Pracownicy cmentarni oraz osoby i firmy związane z funkcjonowaniem cmentarza w Gdańsku w II połowie XIX wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, LXII, 2014, 3, s. 463–472.

29 Opracowanie ma charakter kompilacji, nieopartej na materiale źródłowym.

30 K. Grabowski, *Cmentarze żydowskie w Gdańsku po 1945 roku. Zapomniane dziedzictwo, dewastacja i próby ratowania*, [w:] *Wokół Wielkiej Synagogi w Gdańsku. Z dziejów lokalnej społeczności żydowskiej*, red. E. Barylewska-Szymańska, Gdańsk 2019, s. 153–178.

Trinitatis³¹ oraz pozostałych cmentarzy położonych przy alei Zwycięstwa, czyli w „dzielnicy akademickiej”³², cmentarzy i zieleni na Siedlcach: Łostowickiego, św. Franciszka, francuskiego i św. Barbary³³, kaplic cmentarnych Gdańska³⁴ oraz na temat likwidacji nekropolii³⁵. Opracowane do *Atlasu architektury Gdańska* hasła, dotyczące większości gdańskich cmentarzy, czekają wraz z całą publikacją na druk³⁶. Publikacji doczekały się także obszerne fragmenty pracy magisterskiej³⁷. Oprócz opracowań naukowych ukazały się również artykuły o charakterze popularyzatorskim, związane bezpośrednio lub pośrednio z tematyką cmentarną³⁸.

W ostatnich latach gdańska historiografia poświęcona cmentarzom odnotowała znaczny przyrost. Obok opracowań dotyczących stricte nekropolii należy wymienić najważniejsze prace, które uzupełniają wiedzę na ich temat. W książce *Miasta skoszarowane. Gdańsk i Sopot jako garnizon Wehrmachtu 1939–1945* Jan Daniluk wskazuje miejsca pochówków żołnierzy niemieckich w czasie II wojny światowej, a także przekształcenie cmentarza centralnego, a właściwie jego części, w cmentarz Bohaterów, gdzie grzebano poległych w walkach³⁹. Przy okazji opracowania historii ewangelickiej parafii Lutra we Wrzeszczu Jan Daniluk wskazał, że

- 31 *Idem*, „Dżungla zła” – cmentarz Trinitatis w Gdańsku w latach 1945–1970, [w:] *Rzeczy piękne. Księga poświęcona pamięci dra Jacka Kriegerseisena*, red. E. Kizik, K. Grabowski, Gdańsk 2024.
- 32 *Idem*, Cmentarze w „dzielnicy akademickiej” – stare nekropolie jako teren rozwojowy gdańskich uczelni i udział studentów w ich likwidacji, [w:] *Uczelnie wyższe w Trójmieście w latach 1945–1970*, red. D. Czerwiński, D. Gucewicz [w druku].
- 33 *Idem*, Cmentarze i parki Siedlec – rozwój zieleni dzielnicy po roku 1945, [w:] *Historie gdańskich dzielnic – Siedlce*, t. IV, red. J. Dargacz, L. Molendowski, Gdańsk 2022, s. 411–449.
- 34 *Idem*, Kaplice cmentarne Gdańska, [w:] *Kościół św. Jana w Gdańsku. W kręgu kultury sepulkralnej*, red. J. Szczepański, Gdańsk 2012, s. 238–246.
- 35 *Idem*, *Unwanted heritage or continuation of city modernization? A problem of cemeteries' liquidation in Gdansk after 1945*, [w:] *City and Memory*, red. A. Łupienko, Oxon, Nowy Jork, 2024.
- 36 *Idem*, cmentarz św. Franciszka; cmentarz Garnizonowy; cmentarz katolicki i nieistniejący kościół Matki Boskiej Nieustającej Pomocy (Mariahilf) w Brętowie; cmentarz Ofiar Terroru Hitlerowskiego – Pomnik Bohaterów „Zaspa”; cmentarz Oliwski; cmentarz Łostowicki; cmentarz św. Ignacego; cmentarz św. Jadwigi; wojskowy cmentarz francuski; cmentarz żydowski na Chełmie; cmentarz Żydowski we Wrzeszczu; cmentarze Gdańska; Kościół i cmentarz Najświętszego Imienia Maryi na Krakowcu; cmentarz Salvator Nowy; Cmentarz Centralny Srebrzysko po 1945, [w:] *Atlas architektury Gdańska*, red. M. Omilanowska, T. Torbus, J. Szczepański [w druku].
- 37 *Idem*, *Ekshumacje i pochówki w powojennym Gdańsku (1945–1950)*, [w:] *Nekropolie Pomorza...*, s. 325–346; K. Grabowski, *Problem cmentarzy rzymskokatolickich w Gdańsku w latach 1945–1948*, „Rocznik Gdański”, LXXI–LXXII, 2011–2012, s. 121–128; *idem*, *Grzebanie ubogich przez Wydział Opieki Społecznej Zarządu Miejskiego w Gdańsku w latach 1945–1949*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, LXII, 2014, 3, s. 473–479.
- 38 *Idem*, Cmentarz Centralny Srebrzysko, [w:] *Przewodnik architektoniczny po Wrzeszczu*, Gdańsk 2021; *idem*, *Z cmentarza w park – losy cmentarzy przy alei Zwycięstwa*, *Gazeta Uniwersytetu Medycznego*, nr 11 (382), 2022; *idem*, *Parki Długich Ogrodów*, [w:] *Długie Ogrody*, red. J. Górski, Gdańsk 2023; *idem*, *Pośród dawnych cmentarzy*, „30 dni”, nr 6, 2022; *idem*, *Od ujeżdżalni do gmachu opery*, „30 dni”, nr 5, 2022.
- 39 J. Daniluk *Miasta skoszarowane. Gdańsk i Sopot jako garnizon Wehrmachtu 1939–1945*, Gdańsk 2019, s. 190–193.

wspólnota ta miała udział w założeniu cmentarza centralnego⁴⁰. Wątek konfliktu pomiędzy władzami miasta a kościołem katolickim o przejęcie przez służby komunalne starych cmentarzy katolickich w swej pracy *Państwo a Kościół katolicki w województwie gdańskim w latach 1945–1970* naświetliła Lidia Potykanowicz-Suda⁴¹. Autorka zjawisko komunalizacji cmentarzy powiązała z główną tezą swej książki, jaką była represyjna rola aparatu państwowego wobec kościoła katolickiego. Trudno się nie zgodzić z opinią, że po 1948 r. aparat państwowy utrudniał na wielu płaszczyznach funkcjonowanie Kościoła rzymskokatolickiego, jednak takie ujęcie sprawy wymaga pewnego uściślenia. Autorka pomija fakt, że w Gdańsku cmentarze wszystkich wyznań potraktowano jako mienie poniemieckie i skomunalizowano. Jak wykazuję w niniejszej pracy, Zarząd Miejski w Gdańsku traktował modernizację przestrzeni miasta jako cel naczelnny i nawet początkowo negocjowano z gdańską Kurią Biskupią warunki przejęcia cmentarzy. Strona katolicka odniosła w tym czasie wymierne korzyści, przejmując wiele kościołów poewangelickich, co w swych pracach wykazał Piotr Szczudłowski⁴². Do listy obiektów opracowanych przez badacza należy dodać ewangelicką kaplicę z cmentarzem na Krakowcu i salę restauracyjną na Stogach, które w 1948 r. otrzymała Kuria Biskupia na swoje potrzeby, co stało się przedmiotem analizy w artykule *Problem cmentarzy rzymskokatolickich w Gdańsku w latach 1945–1948*⁴³.

Badania nad cmentarzami na terenie Polski obecnej i dawnej nie rozkładają się równomiernie. Nekropolie uznawane za szczególnie ważne dla narodu polskiego, jak cmentarz na Powązkach w Warszawie⁴⁴, Łyczakowski we Lwowie⁴⁵, na Rossie w Wilnie⁴⁶ czy Rakowicki w Krakowie⁴⁷, doczekały się już licznych publikacji – zarówno albumowych, przewodniko-

40 *Idem*, *Historia ewangelickiej parafii Lutra w Gdańsku-Wrzeszczu*, „Gdański Rocznik Ewangelicki”, R. XIV, 2020, s. 47–48.

41 L. Potykanowicz-Suda, *Kościół katolicki w województwie gdańskim w latach 1945–1970*, Warszawa 2011, s. 233–238.

42 P. Szczudłowski, *Losy poewangelickich obiektów sakralnych na terenie diecezji gdańskiej po 1945 roku*, Lublin 2001; *idem*, *Luteranie na Pomorzu Gdańskim po 1945 r.*, „Rocznik Gdański”, t. LVI, 1996, s. 86–97; *idem*, *Kościół katolicki wobec poewangelickich świątyń w Gdańsku*, „Nasza Przeszość”, t. 84, 1995, s. 257–301.

43 K. Grabowski, *Problemy cmentarzy...*, s. 127–128.

44 M. Dubrowska, *Powązkowskie medaliony i plakiety portretowe*, Warszawa 1992; H. Odrowąż-Szukiewicz, *Świadkowie wydarzeń 1918–1922: archiwalia mogił żołnierzy na Powązkach wojskowych*, Warszawa 1990; T. Rudkowski, *Cmentarz Powązkowski w Warszawie: panteon Polski*, Wrocław 2006; Z. Strzałkowski, *Przewodnik po Cmentarzu Powązkowskim w Warszawie*, Warszawa 1976; S. Szenic, *Cmentarz Powązkowski: zmarli i ich rodziny*, t. 1–3, Warszawa 1979–1983; J. Waldorff, *Za bramą wielkiej ciszy: dwieście lat dziejów Powązek*, Warszawa 1990; *Cmentarz Powązkowski w Warszawie: materiały inwentaryzacyjne*, oprac. A. i B. Biernatowie, Warszawa 1980.

45 A. Medyński, *Ilustrowany przewodnik po Cmentarzu Łyczakowskim*, Gdańsk 1990; S. Nicieja, *Cmentarz Łyczakowski we Lwowie w latach 1786–1986*, Wrocław 1988.

46 J. Ciechanowicz, *Na wileńskiej Rossie*, Poznań 1990, E. Małachowicz, *Cmentarz na Rossie w Wilnie*, Wrocław 1993.

47 K. Grodziska, *Cmentarz Rakowicki w Krakowie*, Kraków 1987; *eadem*, *Zaduszne ścieżki: przewodnik po Cmentarzu Rakowickim*, Kraków 2003, P. Szymczak, *Cmentarz Rakowiecki: plan: 1:2 750*, Łódź 2006.

wych, jak i szczegółowych opracowań. W ostatnich latach rośnie zainteresowanie historią cmentarzy także w innych miastach, w tym również na tak zwanych Ziemiach Odzyskanych, co ma szczególne znaczenie w kontekście porównawczym dla ustaleń gdańskich. W grupie tej wyróżniają się dwa największe miasta pomorskie, a mianowicie Szczecin⁴⁸ i Wrocław⁴⁹. Dla drugiego ośrodka szczególnie istotne są badania Grażyny Trzaskowskiej⁵⁰. Badaczka, dzięki rzetelnej kwerendzie archiwalnej, przedstawia losy grobów wojennych oraz proces likwidacji cmentarzy wrocławskich. Niestety autorka ukazała ten proces jedynie w kontekście zwalczania niemieckich śladów w mieście. Nie poznajemy tła urbanistycznego, zarówno w kontekście projektowania przestrzeni miejskiej przed 1945 r., jak i adaptowania zastanej sieci cmentarnej przez polskich urbanistów tworzących plany odbudowy i rozbudowy bardzo dotkniętego przez wojnę miasta. Miejsce położenia cmentarzy miało w gdańskich warunkach decydujący wpływ na losy danej nekropolii. Jeśli ich lokalizacja kolidowała z ważnymi projektami, jak usprawnienie sieci komunikacyjnej czy rozbudowa uczelni, nie było właściwie argumentów mogących powstrzymać jego likwidację. Było tak nawet w przypadku głównego miejsca pochówku Polaków przed 1945, jak i w pierwszych miesiącach po wojnie. Cmentarz św. Mikołaja był na tyle niefortunnie położony, że został zlikwidowany wraz z pozostałymi nekropoliami przy alei Zwycięstwa. Porównanie sytuacji z powojennym Wrocławiem wydaje się więc zasadne. Zniszczenia wojenne doprowadziły do utraty bezcennej substancji zabytkowej, ale z punktu widzenia nowoczesnej urbanistyki sytuacja taka dawała szansę na wytyczenie nowych dróg i ulic oraz budowę osiedli czy całych dzielnic spełniających wymagania karty ateńskiej.

48 *Cmentarz Centralny w Szczecinie*, red. R. Markow, Szczecin 1988; *Cmentarz Centralny w Szczecinie: ogromny park pochował umarłych*, red. M. Słomiński, Szczecin 2005; S. Dębaczak, *Ogrody pamięci jako dzieła sztuki ogrodniczej na przykładzie jednego z najcenniejszych terenów zieleni Szczecina – Cmentarza Centralnego*, „Przestrzeń i Forma”, Nr 14, 2010, s. 33–44; H. Petryszyn, A. Pilarczyk, *Wielokulturowość Szczecina w spuściźnie cmentarnej a zagadnienia współczesne*, „Teki Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych”, t. 3, 2007 s. 117–129; M. Rembas, *Cmentarz w szczególe: pomniki, symbole i detale Cmentarza Centralnego w Szczecinie*, Szczecin 2017; *Ku Stońcu 125: księga z miasta umarłych*, red. M. Czarniecki, Szczecin 1987.

49 M. Burak, H. Okólska, *Cmentarze dawnego Wrocławia*, Wrocław 2008; *Wielki Cmentarz (Großer Friedhof) przy ul. Legnickiej*, „Rocznik Wrocławski”, R. 8, 2002, s. 53–70; M. Łagiewski, *Stary cmentarz żydowski we Wrocławiu*, Wrocław 1995; K. Szwaagrzyk, *Cmentarz Osobowicki we Wrocławiu: pola ofiar komunizmu*, Warszawa 2021; R. Eysymontt, *Romskie kaplice grobowe na wrocławskim Cmentarzu Osobowickim*, „Studia Romologica”, 9, 2016, nr 9, s. 113–126.

50 Najważniejsze prace badaczki: G. Trzaskowska, *Cmentarze wojenne we Wrocławiu w latach 1939–2002*, Wrocław 2008; *eadem*, „Uwaga! Nie przysypywać pni drzew!": *likwidacja wrocławskich cmentarzy w latach 60. i 70. oraz jej skutki*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, R. 75, 2000, nr 1, s. 123–160; *eadem*, *Między prawem a bezprawiem: likwidacja wrocławskich cmentarzy po II wojnie światowej*, „Rocznik Wrocławski”, R. 10, 2006, s. 231–249.

STRUKTURA PRACY, OMÓWIENIE ŹRÓDEŁ

Praca powstała głównie na podstawie materiałów archiwalnych. Jak wskazano, sprawa cmentarzy nie była priorytetową dla władz miasta, co szczególnie widoczne jest przy okazji otwarcia pierwszego, nowego cmentarza komunalnego po II wojnie światowej. Choć planiści już od 1946 r. wskazywali na taką konieczność, to z jej realizacją trzeba było czekać do 1979 r. Takie podejście znajduje odbicie w materiałach archiwalnych, które są bardzo rozproszone. Napisanie pracy wymagało przeprowadzenia kwerend w szesnastu archiwach, gdzie przejrano akta kilkudziesięciu zespołów. W warszawskim **Archiwum Akt Nowych** udało się odnaleźć istotne informacje o komunalizacji cmentarzy wyznaniowych, dysponowaniu mieniem dawnych gmin wyznaniowych i likwidacji cmentarzy, zebrane w aktach organów za nie odpowiedzialnych: Ministerstwa Administracji Publicznej⁵¹, Ministerstwa Gospodarki Komunalnej⁵² i Urzędu do Spraw Wyznań. Uporządkowanie przestrzeni cmentarza Na Zaspie i cmentarza Garnizonowego, które miało miejsce w latach 80. i 90., zostało zaś omówione dzięki aktom Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa⁵³. Interesujący pomysł reaktywowania krematoriów na ziemiach zachodnich, w tym także w Gdańsku, który pojawił się już w 1948 r., został omówiony dzięki aktom Ministerstwa Ziem Odzyskanych⁵⁴.

W aktach cmentarzy **Archiwum Archidiecezjalnego w Gdańsku** natrafiono, podobnie jak w aktach Ministerstwa Administracji Publicznej, na korespondencję dotyczącą przejęcia cmentarzy katolickich przez służby komunalne miasta⁵⁵. Ponadto dokumenty związane z cmentarzami znajdują się w aktach poszczególnych parafii. Do najcenniejszych należy protokół zdawczo-odbiorczy cmentarza katolickiego na Chełmie z 1948 r.⁵⁶ Niezwykle cenne dla badań porównawczych okazały się dokumenty związane z cmentarzami w Sopocie. W 1945 r. Zarząd Miejski w Gdańsku przejął niemal wszystkie cmentarze, natomiast Zarząd Miejski w Sopocie nie interesował się miejscami pochówku mieszkańców miasta, pozostawiając je w rękach gmin wyznaniowych. Nawet gdy wspólnota ewangelicka nie radziła sobie z utrzymaniem własnej nekropolii i chciała scedować własność na władze miejskie, te niezbyt chętnie przejęły obiekt. Pozostałą część dokumentacji cmentarza ewangelickiego w Sopocie udało odnaleźć się w **archiwum gdańskiego oddziału Instytutu Pamięci Narodowej**⁵⁷. W zasobach IPN znajdują się niezwykle istotne dla pracy akta dotyczące śledstwa

51 Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), 199/1023, 1098.

52 AAN, 885/28, 29.

53 AAN, 3055/2484, 2485.

54 AAN, 196/515.

55 Archiwum Archidiecezjalne w Gdańsku (dalej: AAG), Akta Cmentarzy/1, 99.

56 AAG, Akta parafii Podwyższenia Krzyża Świętego/III a,7p.

57 Instytut Pamięci Narodowej w Gdańsku (dalej: IPN), 929/83.

prowadzonego w związku z zabójstwem Wiesława Kuracha⁵⁸. Młody mężczyzna został w 1954 r. brutalnie zaatakowany na cmentarzu Trzech Zjednoczonych Parafii, w efekcie czego zmarł. Prowadzone przez wiele miesięcy śledztwo pozwoliło dostawnie zajrzeć na zamknięte nekropolie, które bynajmniej nie były opuszczone. Zachwaszczone i zarosnięte obiekty stanowiły schronienie dla miejscowych chuliganów i osób z marginesu społecznego. Informacje zawarte w aktach znajdują potwierdzenie w doniesieniach prasy codziennej, opisującej cmentarze jako miejsca niebezpieczne.

W zasobach **Archiwum Państwowego w Gdańsku** przebadane zostały akta Prezydów Dzielnicowych Rad Narodowych. W 1954 r. w Gdańsku powołano trzy rady dzielnicowe: Śródmieście⁵⁹, Wrzeszcz⁶⁰ i Portowa, od 1973 r. funkcjonujące jako Urzędy Dzielnicowe, rozwiązane ostatecznie w 1975 r. W gestii tego organu było zarządzanie cmentarzami, przeanalizowanie więc akt posiedzeń prezydium miało kluczowe znaczenie przy odtworzeniu chociażby procesu likwidacji cmentarzy czy poznaniu struktury budżetu, jakim dysponowano. Informacje o okresie wcześniejszym zaczerpnięto z akt Zarządu Miejskiego⁶¹, a następnie Prezydium Miejskiej Rady Narodowej⁶². Geneza cmentarza ewangelickiego, obecnie katolickiego na Krakowcu, została wyjaśniona dzięki aktom Konsystorza Ewangelickiego⁶³. Materiały dotyczące projektu cmentarza Na Zaspie z lat 80.⁶⁴ znajdują się w aktach Biura Projektów Budownictwa Komunalnego w Gdańsku. Niestety, do archiwum nie przekazano dokumentacji starszej, w tym dotyczącej projektowania nowego, głównego cmentarza miejskiego.

Materiały planistyczne, także kopie planów zagospodarowania Gdańska z lat 1948, 1952 i 1960 wraz z komentarzami do ostatniego planu, zlokalizowano w zespole Dyrekcji Budowy Osiedli Robotniczych w Gdańsku⁶⁵. Niezwykle istotnym materiałem wyjściowym były dokumenty związane z likwidacją cmentarzy⁶⁶, pochodzące z akt Urzędu Wojewódzkiego w Gdańsku. W zbiorze tym znajdują się również teczki dotyczące poszczególnych parafii⁶⁷.

W zasobach **archiwum Wydziału Urbanistyki i Architektury Urzędu Miasta Gdańska** sięgnięto po akta dotyczące poszczególnych cmentarzy. Szczególnie interesujące okazały się akta cmentarza Na Zaspie, w których zachował się projekt z 1948 r. pierwszej,

58 IPN, 033/5 t. 1.

59 APG, 1413/56–60, 80, 81, 61–64, 106–127.

60 APG, 1555/3–29, 31–41, 59, 60, 85–91, 102, 107–109.

61 APG, 1165/73, 101, 401–403, 469, 470, 485, 568–570, 572–576, 578, 614, 711, 714–716, 726, 763, 1115, 1222, 1228, 1255, 1256.

62 APG, 1166/697, 1383.

63 APG, 977/1165, 1166.

64 APG, 2646/77–83.

65 APG, 1153/9497, 9498, 9499, 9619, 9628.

66 APG, 2375/2989–2991.

67 APG, 2375/1786, 1809.

niezrealizowanej aranżacji mauzoleum autorstwa architekta miejskiego Waleriana Spisackiego⁶⁸. W aktach parcel, znajdujących się przy alei Zwycięstwa, znaleziono projekt parku Akademickiego urządzonego na terenach pocmentarnych⁶⁹. Niestety, w zasobach archiwum brakuje dokumentacji dotyczącej założenia największej gdańskiej nekropolii – cmentarza Łostowickiego, przechowywana jest natomiast obfita dokumentacja z jego rozbudowy, która ruszyła już w latach 80⁷⁰. Zapoznano się również z aktami poszczególnych budynków, które stanęły na terenach pocmentarnych lub zostały zbudowane w pobliżu, co niekiedy wzbogacało wiedzę o samych cmentarzach. Przy projekcie Akademickiego Centrum Sportu Politechniki Gdańskiej znaleziono przykładowo komentarz o stanie zdrowotnym drzew na cmentarzu Trzech Zjednoczonych Parafii. Cennym okazał się dokument *Zagadnienia cmentarnictwa* z danymi z lat 1960–1962, będący prawdopodobnie elementem opracowań planistycznych, trwających od końca lat 50., które miały na celu przygotowanie nowego planu zagospodarowania przestrzennego zespołu Gdańsk-Gdynia. Dokument, wraz z planami lokalizacji i chłonności cmentarzy, po przeniesieniu archiwum z piwnic budynku Urzędu Miasta przy Nowych Ogrodach do hali przy ulicy Partyzantów, zaginął. Szczęśliwie zachowały się jego zdjęcia.

W zbiorach **gdańskiego oddziału Narodowego Instytutu Dziedzictwa** oraz **Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków**, oprócz ewidencji, opracowań konserwatorskich i białych kart, cennym źródłem informacji okazała się dokumentacja aktowa cmentarza Na Zaspie oraz inwentaryzacja dawnego parku Kasprzaka (obecnie park Steffensów).

W **archiwum Zarządu Dróg i Zieleni** cennymi materiałami, z uwagi na wskazane wyżej braki w **aktach Biura Budownictwa Komunalnego w Gdańsku**, przechowywanych w Archiwum Państwowym w Gdańsku, okazały się projekty cmentarza Łostowickiego z 1972 r. Niezwykłym świadectwem jest również dokładna inwentaryzacja cmentarza krematoryjnego z 1968 r., poprzedzająca jego likwidację⁷¹. Niestety, jest to jedyna tego typu dokumentacja, do jakiej udało się dotrzeć. Wśród zamkniętych nekropolii cmentarz krematoryjny był – obok cmentarza św. Mikołaja – najlepiej zachowanym. Być może dokładna inwentaryzacja, oprócz sporządzenia kosztorysu prac (także zachowanego)⁷², miała pomóc w oszacowaniu potencjału wynikającego z dużej liczby nagrobków wykonanych z cennego kamienia. Rozważano nawet, czy kamieni po zeszlifowaniu nie użyć do aranżacji cmentarza Na Zaspie. Inne

68 Archiwum Wydziału Urbanistyki i Architektury Urzędu Miasta Gdańska (dalej: AUA), akta cmentarza przy ul. Chrobrego.

69 AUA, akta Parku Akademickiego.

70 AUA, akta cmentarza na Ujeścisku (Łostowickiego).

71 ZDiZ, U. Kwiatkowska, Inwentaryzacja terenu b. cmentarza. Cmentarz Krematoryjny Gdańsk-Wrzeszcz przy ul. Traugutta, Gdańsk 1968, mszp.

72 ZDiZ, U. Kwiatkowska, Kosztorys na roboty porządkowe na terenie pocmentarnym w Gdańsku-Wrzeszczu, ul Traugutta, Gdańsk 1968, mszp.

cmentarze, po trwających wiele lat kradzieżach i dewastacjach, przedstawiały się pod tym względem zdecydowanie gorzej i dlatego być może nie wymagały dokładnej inwentaryzacji.

Niezwykle cennym źródłem okazały się księgi zmarłych, dzięki którym udało się prześledzić proces likwidacji cmentarzy. W „centralnych księgach zmarłych”⁷³ zapisywano ekshumacje z zamkniętych i likwidowanych cmentarzy, zarówno te o charakterze masowym, organizowane przez służby komunalne, jak i te indywidualne, organizowane przez rodziny pochowanych. Analiza pogrzebów z pierwszych powojennych ksiąg, prowadzonych od września 1945 r., pozwoliła również rzucić nowe światło na strukturę pogrzebów w mieście. Do momentu, kiedy Zarząd Miejski jesienią 1946 r. zamknął większość cmentarzy w mieście, aby z czasem je zlikwidować, główną nekropolią Gdańska był cmentarz św. Mikołaja i Kaplicy Królewskiej przy alei Zwycięstwa. Fakt ten można tłumaczyć dobrą lokalizacją, ale głównym wyjaśnieniem takiego stanu rzeczy jest uznanie cmentarza za obiekt polski lub co najmniej „najbardziej polski”. W Wolnym Mieście Gdańsku przeważająca część ludności była niemiecka, zatem cmentarz katolickich parafii z Głównego Miasta był traktowany jako główny cmentarz dla gdańskiej Polonii. Po wojnie nekropolie, gdzie znajdowało się wiele płyt z polskimi bądź polskobrzmiącymi nazwiskami, uznano za najlepsze miejsca spoczynku. Jak sygnalizowano wyżej, charakter cmentarza nie zmieniał faktu, że jego istnienie kolidowało z planami urbanistycznymi, dlatego wraz z pozostałymi nekropoliami przy alei Zwycięstwa także i cmentarz katolicki został zlikwidowany, co nastąpiło w 1971 r.

Skorzystano również z informacji zawartych w **księgach zmarłych** cmentarza centralnego Srebrzysko, parafii św. Franciszka na Emaus oraz parafii św. Antoniego w Brzeźnie. Istotne było zestawienie centralnych ksiąg zmarłych z księgami prowadzonymi w peryferyjnie położonych dzielnicach, które wykazało, że do głównego spisu nie trafiała znaczna część pochówków. Księga zmarłych parafii św. Antoniego w latach 1945–1949 wykazała 201 pochówków, natomiast w centralnych księgach odnotowano zaledwie dwa pogrzeby. Nawet jeśli uwzględnimy fakt, że centralny spis prowadzony był od września 1945 r., to widać, że przy wyciąganiu wniosków z analizy tego źródła trzeba być ostrożnym.

Niezwykle istotnym źródłem informacji okazała się również gdańska **prasa**, szczególnie codzienna, jak np. „Dziennik Bałtycki”. Dzienniki dostarczyły informacji o różnych aspektach związanych z cmentarzami: ich stanem, zarządzaniem, zakładaniem i likwidacją. Co warto zauważyć, artykuły, a częściej krótkie noty prasowe, niemal bez wyjątku negatywnie oceniały działalność instytucji zarządzających cmentarzami. Szczególnie krytykowano zaniedbanie cmentarzy, zarówno czynnych, jak i zamkniętych, a także opieszałość w zakładaniu nowego cmentarza komunalnego, który miał zapewnić miejsca spoczynku dla coraz większej liczby nowych gdańszczan. Ze względu na luki i braki w materiałach archiwalnych prasa stała się

73 Księgi są przechowywane w biurze firmy pogrzebowej „Zieleń” przy ul. Partyzantów 76, która z ramienia ZDiZ zarządza cmentarzami miejskimi.

niekiedy podstawowym źródłem pozwalającym na uzupełnienie narracji. Równie cenne okazało się sięgnięcie do lokalnej prasy przedwojennej, co tylko ugruntowało pogląd o postrzeganiu likwidacji cmentarzy jako procesu modernizującego przestrzeń miasta, a nie walki z niemieckim dziedzictwem Gdańska. W czasie gdy jeszcze przed wybuchem wojny, wiosną 1939 r., ogłoszono zamknięcie w Gdańsku wszystkich cmentarzy wyznaniowych, dziennikarz katolickiego pisma „Pielgrzym” widział w tym posunięciu chęć wymazania polskich (sic!) korzeni dużej części gdańszczan przez nazistowskich gospodarzy miasta⁷⁴.

Wśród **źródeł drukowanych** istotną grupę stanowią dane statystyczne w rocznikach statystycznych, niestety wydawanych nieregularnie, oraz Dzienniki Ustaw Wojewódzkiej Rady Narodowej⁷⁵. Dokładne dane bibliograficzne podaję w bibliografii pracy.

Istotnym źródłem były także **relacje ustne**. Szczególną wagę miała obszerna wypowiedź Jana Rhode, gdańszczanina autochtona, który w 1940 r. krótko pracował na cmentarzu św. Mikołaja. Po wielu perypetiach wojennych wrócił on do Gdańska, gdzie przez długie lata opiekował się cmentarzem św. Franciszka. Praca i niezwykła postawa pana Jana Rhode sprawiły, że dzieje cmentarzy Gdańska, przerwane przez kataklizm 1945 r., łączy cienka, ale silna nić⁷⁶. Wartościowe były także relacje Anieli Borkowskiej i Wiesławy Wawrzyniak, które ekshumowały swoich bliskich z cmentarzy przeznaczonych do likwidacji. Pierwsza ekshumowała zmarłego w 1948 r. brata, który pierwotnie został pochowany na cmentarzu Garnizonowym, druga – zmarłego na tyfus ojca, który w 1946 r. został pochowany na cmentarzu św. Mikołaja. Szczególną rolę pełni również komentarz Krystyny Anders, projektantki jedyne cmentarza komunalnego założonego po wojnie i jednocześnie największej nekropolii miasta – cmentarza komunalnego. Pewne informacje dotyczące cmentarzy udało się odnaleźć także w materiałach wspomnieniowych. Szczególną wartość mają tu wspomnienia pallotynki s. Kingi Kosiedowskiej⁷⁷, omawiające dzieje dramatycznego okresu po zakończeniu działań wojennych i epidemii tyfusu, oraz relacja Adama Haupta, dotycząca prac nad projektowaniem cmentarza francuskiego⁷⁸.

74 *Cmentarze w Gdańsku zamienione w parki*, „Pielgrzym”, 1939, nr 70, s. 4.

75 Zob. E. Kizik, *Źródła i materiały statystyczne do powojennego Gdańska (1945–1960)*, [w:] *Gdańsk 1945–1990. Studia – materiały – analizy*, t. 1, red. E. Kizik, M. Golon, Gdańsk – Warszawa 2017, s. 15–44.

76 K. Grabowski, *Cmentarz św. Franciszka na Emaus i jego dozorca Jan Rohde*, „Gazeta Wyborcza. Trójmiasto”, dodatek „Gdańsk od Nowa”, red. M. Drzewicki, nr 75, 2015, s. 12–13.

77 K. Kosiedowska, *Moje wspomnienia sprzed ćwierćwiecza w Gdańsku*, „Miesięcznik Diecezjalny Gdański”, 1970, nr 12.

78 Zob. *Wspomnienia z odbudowy Głównego Miasta*, t. 2, red. I. Greczanik-Filipp, Gdańsk 1997.

IKONOGRAFIA

Osobno należy omówić kwestię ikonografii gdańskich cmentarzy, która prezentuje się skromnie, jeśli nie wręcz ubogo. Sprzed 1945 r. znanych jest zaledwie kilkanaście zdjęć, które w większości omówiła już w swej pracy A. Krüger. Zasób ten można powiększyć o zdjęcia pochówków żołnierzy Wehrmachtu na cmentarzu Centralnym⁷⁹. Badania nad powojennymi losami cmentarzy pozwoliły również na poszerzenie wiedzy o wyglądzie cmentarzy przed 1945 r. W aktach Urzędu Policji Budowlanej w Archiwum Państwowym w Gdańsku, pod adresem Hindenburgallee 40, odnaleziono dokumentację cmentarza Trinitatis z lat 1893–1940, wśród której znajdują się projekty kaplic grobowych rodziny Wolentarskich z 1893 r., rodzin Werner z 1894 r. oraz Bergmann z 1910 r. Ponadto w aktach cmentarza znajduje się projekt ozdobnej bramy głównej z 1909 r. Pewnym uzupełnieniem XIX-wiecznej ikonografii gdańskich cmentarzy jest również ilustracja z wydawanego w Lipsku od 1846 r. tygodnika „Illustrierte Zeitung”, przedstawiająca coroczną modlitwę za zmarłych na cmentarzu Bożego Ciała, jednej z najstarszych gdańskich nekropolii⁸⁰. Poza przedstawieniem samego cmentarza, możemy nawet zidentyfikować niektóre charakterystyczne nagrobki. Dotychczas najstarszymi przedstawieniami cmentarzy, wykraczającymi poza schematyczne zaznaczenie krzyży nagrobnych znanych chociażby z akwafort Matthaëusa Deischa z drugiej połowy XVIII w.⁸¹, była akwarela Johanna Adama Breysiga z około 1809 r., prezentująca zniszczony kościół Wszystkich Bożych Aniołów wraz z przylegającą do niego nekropolią, oraz miedzioryt Jana Karola Schultza z 1858 r., na którym widać niewielki fragment cmentarza Bożego Ciała. Młodszy o kilka lat drzeworyt, wykonany według Louisa Sy, reprodukowany w niemieckim tygodniku „Illustrierte Zeitung”, jest, jeśli chodzi o przedstawienie samego cmentarza, znacznie bardziej szczegółowy. Ujmuje on bowiem jego dużo większy fragment, pozwalając nawet na identyfikację charakterystycznych nagrobków.

Tyle gwoli uzupełnień do okresu wcześniejszego. Ikonografia powojenna, choć jest zdecydowanie obfitsza, nie pozwala na uzupełnienie wiedzy o cmentarzach w sposób zadowalający. Jak sygnalizowano wyżej, od końca lat 70. ub. wieku służby konserwatorskie zewidencjonowały obszar istniejących cmentarzy. Każda ewidencja zawiera szereg dobrej jakości zdjęć wykonanych przez profesjonalnych fotografów, na co dzień pracujących przy dokumentowaniu zabytków. Wszystkie cmentarze, zarówno istniejące, jak i zlikwidowane,

79 Zdjęcia pochodzą z zasobów APG, fotografia z kwaterą żołnierzy Wehrmachtu znajdują się również w zasobach prywatnych oraz Muzeum II Wojny Światowej: MIIWS/9520/26. Zdjęcia reprodukowano w książkach: A. Fietkiewicz, *Pod znakiem swastyki. Gdańsk 1943–1944*, Gdańsk 2004, s. 30–32; J. Daniluk, *Miasto...*, s. 191–193.

80 „Illustrierte Zeitung”, nr 1137 z 15.04.1865, s. 252; drzeworyt został opublikowany w biogramie Louisa Sy na Gedanopedii.

81 Deisch w swym cyklu „50 widoków Gdańska” z lat 1761–1765 uchwycił chaotyczny wygląd cmentarzy u stóp Grodziska oraz cmentarza Wszystkich Bożych Aniołów.

otrzymały tzw. białe karty wraz z odpowiednimi zdjęciami obiektów. Niestety, fatalnie przedstawia się dokumentacja fotograficzna sprzed 1979 r. Z lat bezpośrednio po zakończeniu działań wojennych nie zachowały się żadne fotografie, a najstarsze ze znanych mi zdjęć pochodzą z 1948 r., ze zbiorów rodzinnych autora i przedstawiają cmentarz Garnizonowy. Tylko prywatne, rodzinne kolekcje mogą pomóc w zajrzeniu na dawne cmentarze gdańskie, zarówno istniejące, jak i zlikwidowane. W dostępnych zbiorach konserwatorskich dysponujemy zaledwie jedną, choć dosyć szczegółową, dokumentacją cmentarza Trinitatis, wykonaną jednak dopiero w 1960 r. To niezwykle cenny dokument, pokazujący, w jakim stanie były nieczynne cmentarze w kilkanaście lat po zakończeniu działań wojennych. Dodatkowo zaopatrzona została ona w zalecenia konserwatorskie. Późniejsze są zdjęcia północnej części cmentarza brętowskiego, wykonane przez fotografa Krzysztofa Jakubowskiego w latach 70.⁸² Szczęśliwie w zbiorach archiwum Wydziału Urbanistyki i Architektury Urzędu Miasta Gdańska udało się odnaleźć zdjęcia z ok. 1970 r. dwóch kaplic, rozebranych w czasie likwidacji nekropolii przy alei Zwycięstwa: z katolickiego cmentarza św. Józefa i św. Brygidy⁸³ oraz z ewangelickiego Marii⁸⁴. Ikonografię cmentarzy zlikwidowanych uzupełniają nieliczne zdjęcia prasowe, w tym ujęcia kaplicy z cmentarza Lutra⁸⁵ i cmentarza św. Barbary⁸⁶ oraz zdjęcia ze zbiorów PAN Biblioteki Gdańskiej⁸⁷ i agencji fotograficznej Kosycarz⁸⁸. Jednak wykonywane były one głównie w momencie likwidacji obiektów. Sporą wartość dokumentacyjną posiada zdjęcie z początku lat 80. ub. wieku, pokazujące nowo założony cmentarz Łostowicki (obecnie w zbiorach Muzeum Gdańska)⁸⁹.

Lepiej wygląda dokumentacja cmentarzy wojskowych, które uwieczniano przy okazji oficjalnych uroczystości. Cmentarz francuski był fotografowany podczas wizyty prezydenta Francji Charlesa de Gaulle'a w 1967 r. Zdjęcia z tego wydarzenia znajdują się w zbiorach Archiwum Państwowego w Gdańsku⁹⁰ oraz gdańskiego oddziału Instytutu Pamięci Narodowej⁹¹. Zdjęcie nekropolii wykonane tuż po jej założeniu, czyli pod koniec lat 40., opublikował jej projektant, Wiesław Gruszkowski, w albumie *Ruiny. Fotografie Wiesława Gruszkowskiego*⁹².

82 W zbiorach autora.

83 AUA, akta alei Zwycięstwa 31.

84 AUA, akta alei Zwycięstwa 10.

85 DB, nr 274, 1959, s. 4.

86 Zdjęcie zniszczonego cmentarza zostało opublikowane w czasopiśmie „Unser Danzig” w 1959, informacja za portalem Akademii Rzygaczy.

87 PAN BG, AL III/216/8; AL III/216/15, D III/2/196-199.

88 Kosycarz Foto Press (dalej: KFP), z7823.

89 Muzeum Gdańsk, MHMG/IN/3570/60.

90 APG, 2384/21963.

91 IPN, 3/5, t. 13.

92 W. Gruszkowski, *Ruiny. Fotografie Wiesława Gruszkowskiego*, Gdańsk 2012.

Z powodów oczywistych zdecydowanie najbogatszą ikonografię posiada tu cmentarz radziecki⁹³, wyprzedzając pod tym względem cmentarz Na Zaspie, co uwidacznia hierarchię kultury ceremonialnej pamięci w dobie PRL-u. Zdjęcia cmentarza francuskiego i radzieckiego opublikowane zostały ponadto w publikacji Bohdana Szermera *Gdańsk – przeszłość i współczesność* z 1971 r.⁹⁴ Był to ewenement, gdyż od czasu wydania *Danzig und seine Bauten* w 1908 r. w żadnej publikacji poświęconej gdańskiej architekturze i zabytkom nie pojawiły się zdjęcia nekropolii. W trakcie kwerendy natrafiono również na dwie pocztówki przedstawiające cmentarz Na Zaspie. Zostały one opublikowane przez Radę Ochrony Pomników Walki i Męczeństwa, niestety bez dat, a ich autorem jest fotograf Franciszek Krasiewicz (zm. w 1986 r.), działający od 1954 r.⁹⁵

UKŁAD PRACY ORAZ METODA

Zebrane materiały pozwoliły odtworzyć najważniejsze problemy związane ze sposobami zarządzania, zakładania i likwidacji gdańskich cmentarzy po 1945 r. W pierwszej części pracy zarysowano przemiany demograficzne, od których zależna jest wielkość oraz wewnętrzna struktura cmentarzy. Największym problemem było ustalenie osób pochowanych w 1945 r. Liczba ta jest niezwykle trudna do wskazania, jednak dzięki źródłom do tej pory niewykorzystanym przez badaczy, jak księgi zmarłych, udało się oszacować liczbę pochówków w tragicznym dla miasta i jego mieszkańców okresie. W drugim rozdziale, dotyczącym zarządzania nekropoliami, omówiona została kwestia komunalizacji, która wywołała spór z Kościołem rzymskokatolickim, oraz sposoby administrowania cmentarzami czynnymi, których stan ze względu na zbyt mały budżet był często w nie najlepszym stanie. Istotne jest tu porównanie z cmentarzami w Sopocie i Gdyni, co pozwoliło na wykazanie ogólnych problemów z utrzymaniem nekropolii w pierwszych dziesięcioleciach Polski Ludowej. Wykazanie stanu cmentarzy czynnych było też istotne również w kontekście następnego rozdziału, w którym omówiono przebieg likwidacji starych nekropolii. Stan cmentarzy zamkniętych był, rzecz jasna, jeszcze gorszy niż czynnych. Stan cmentarzy przeznaczonych do likwidacji wpisywał się również w szerszy kontekst powojennej rustykalizacji przestrzeni miejskich, ich swoistej agraryzacji (wypas i hodowla zwierząt na cmentarzach) oraz ogólnej pauperyzacji mieszkańców miast. Wskazano również ogólny stopień niedofinansowania potrzeb zieleni miejskiej. W rozdziale tym, oprócz omówienia formalno-prawnego oraz praktyki towarzyszącej likwidacji, obszernie przeanalizowano przyczyny podjętych decyzji. Likwidacja cmentarzy

93 Liczne zdjęcia w APG w aktach Komitetu Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Gdańsku oraz w KFP z5939, z10523, wydo382z, wydo383z, z1880, z1879, z1713, z1712.

94 B. Szermer, *Gdańsk – przeszłość i współczesność*, Warszawa 1971, s. 186.

95 W zbiorach autora.

w Gdańsku omówiona została wreszcie w kontekście porządkowania kwestii cmentarnej na obszarze całej Polski. W rozdziale czwartym, dotyczącym kwestii zakładania nowych cmentarzy zarówno komunalnych, jak i wojskowych, omówiono przepisy i wytyczne, którymi się kierowano, jak i sam proces realizacji przedsięwzięć. Rozdział piąty poświęcono cmentarzom jako szczególnym zabytkom kultury materialnej. Istotne w tym miejscu było prześledzenie sposobów postrzegania gdańskich nekropolii przed i po 1945 r., co było punktem wyjścia do przedstawienia stosunku do nich służb konserwatorskich. Rozdział ten zamyka omówienie losów trzech uratowanych starych założeń cmentarnych. Ostatni, szósty rozdział omawia kwestie cmentarzy jako elementu systemu zieleni w Gdańsku i (odwołując się do niewykorzystanych wcześniej materiałów źródłowych) zawiera postulaty koniecznych kierunków badań.

Na koniec umieszczono dwa aneksy. Pierwszy zawiera noty poświęcone najważniejszym cmentarzom Gdańska. Oprócz krótkiego rysu historycznego znalazły się tu informacje, które nie mieściły się w głównym wykładzie niniejszej pracy, dotyczące układu, kompozycji oraz obiektów znajdujących się na terenie danego założenia. Z opracowania wyłączono, ze względu na specyfikę, cmentarz św. Wojciecha. Położone na południowym krańcu miasta osiedle zachowało wiejski charakter (w pierwszych latach po wojnie nie dojeżdżała tu nawet komunikacja miejska, pierwszy autobus linii 118 jeżdżącej do Pruszcza pojawił się dopiero w połowie ub. wieku). Cmentarz ten jako jedyny w administracyjnych granicach miasta pozostawiono w zarządzie parafii. Także później planiści nie traktowali go jako cmentarza miejskiego, pomijając we wszystkich opracowaniach. W aneksie nie zostały ujęte również cmentarze znajdujące się na terenach włączonych do miasta w 1973 r. Miały one znaczenie tylko lokalne i swój charakter utrzymały do tej pory. W aneksie drugim zestawione zostały wszystkie tereny parkowe urządzone na terenach dawnych cmentarzy. Układ not ma charakter analogiczny do pierwszego aneksu – oprócz historii obiektu umieszczono w nim informacje o układzie i kompozycji.

W niniejszej pracy zastosowano, dzięki analizie materiałów aktowych, kartograficznych oraz ikonograficznych, głównie metodę opisową, w pewnych przypadkach również kwantytatywną; część materiału statystycznego zaprezentowano także w postaci tabel. Zasadniczy problem badawczy został zreferowany w sposób rzeczowo-chronologiczny, w sześciu rozdziałach głównych oraz dwóch aneksach. Istotną rolę spełnił materiał ikonograficzny oraz kartograficzny.

BIBLIOGRAFIA

- Abramowicz D., *Eksmisja Miasta Umartłych*, „Rejsy”, dodatek do „Dziennika Bałtyckiego”, nr 288, 2006.
- Berendt G. *Cmentarze na Chełmie. Żydowski*, [w:] *Encyklopedia Gdańska*, red. B. Śliwiński, Gdańsk 2012, s. 176.
- Biernacka A., *Śladami gdańskich nekropolii*, Gdańsk 2000.
- Dähne R., *Friedhöfe*, [w:] *Danzig und seine Bauten*, Berlin 1908, s. 426–428.
- Domańska H., *Stare cmentarze Gdańska*, „Jantarowe Szlaki”, XXVI, 1983, 2, s. 22–23
- Górniewicz H., *Zniemczone nazwiska polskie na cmentarzu w Brętowie*, „Rocznik Gdański”, T. 28, 1969, s. 159–189.
- Grabowski K., *Cmentarze Gdańska w latach 1945–1979*, praca napisana na Wydziale Historycznym Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2010 [maszynopis pracy magisterskiej].
- Grabowski K., *Ekshumacje i pochówki w powojennym Gdańsku (1945–1950)*, [w:] *Nekropolie Pomorza*, red. J. Borzyszkowski, Gdańsk 2011, s. 325–346.
- Grabowski K., *Problem cmentarzy rzymskokatolickich w Gdańsku w latach 1945–1948*, „Rocznik Gdański”, LXXI–LXXII, 2011–2012, s. 121–128.
- Grabowski K., *Kaplice cmentarne Gdańska*, [w:] *Kościół św. Jana w Gdańsku. W kręgu kultury sepulkralnej*, red. J. Szczepański, Gdańsk 2012, s. 238–246.
- Grabowski K., *Grzebanie ubogich przez Wydział Opieki Społecznej Zarządu Miejskiego w Gdańsku w latach 1945–1949*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, LXII, 2014, 3, s. 473–479.
- Grabowski K., *Cmentarz św. Franciszka na Emaus i jego dozorca Jan Rohde*, „Gazeta Wyborcza. Trójmiasto”, dodatek „Gdańsk od Nowa”, 2015.
- Grabowski K., *Cmentarze żydowskie w Gdańsku po 1945 roku. Zapomniane dziedzictwo, dewastacja i próby ratowania*, [w:] *Wokół Wielkiej Synagogi w Gdańsku. Z dziejów lokalnej społeczności żydowskiej*, red. E. Barylewska-Szymańska, Gdańsk 2019, s. 153–178.
- Grabowski K., Oracz B., *Nowa dzielnica Gdańska. Radykalne plany przebudowy Nowego Portu i projekty zrealizowane po roku 1945*, [w:], *Historie gdańskich dzielnic*, t. III: *Nowy Port*, red. J. Dargacz, K. Kurkowska, L. Molendowski, Gdańsk 2021, s. 411–447.
- Grabowski K., *Cmentarz Centralny Srebrzysko*, [w:] *Przewodnik architektoniczny po Wrzeszczu*, Gdańsk 2021, s.110–111.
- Grabowski K., *Cmentarze i parki Siedlec – rozwój zieleni dzielnicy po roku 1945*, [w:], *Historie gdańskich dzielnic*, t. IV: *Siedlce*, red. J. Dargacz, L. Molendowski, Gdańsk 2022, s. 411–449.
- Grabowski K., *Od ujeżdżalni do gmachu opery*, „30 dni”, nr 5, 2022, s. 22–27.
- Grabowski K., *Parki Długich Ogródów*, [w:] *Długie Ogrody*, red. J. Górski, Gdańsk 2023, s.114–117.
- Grabowski K., *Pośród dawnych cmentarzy*, „30 dni”, nr 6, 2022, s. 25–31.

- Grabowski K., *Z cmentarza w park – losy cmentarzy przy alei Zwycięstwa*, „Gazeta Uniwersytetu Medycznego”, nr 11 (382), 2022.
- Grabowski K., *Cmentarze w „dzielnicy akademickiej” – stare nekropolie jako teren rozwojowy gdańskich uczelni i udział studentów w ich likwidacji*, [w:] *Uczelnie wyższe w Trójmieście w latach 1945–1970*, red. D. Czerwiński, D. Gucewicz [w druku].
- Grabowski K., *„Dżungla złota” – cmentarz Trinitatis w Gdańsku w latach 1945–1970*, [w:] *Rzeczy piękne. Księga poświęcona pamięci dra Jacka Kriegseisena*, red. E. Kizik, K. Grabowski, Gdańsk 2024.
- Grabowski K., *Unwanted heritage or continuation of city modernization? A problem of cemeteries' liquidation in Gdansk after 1945*, [w:] *City and Memory*, red. A. Łupienko, 2024.
- Grabowski K., *Cmentarz św. Franciszka*, [w:] *Atlas architektury Gdańska*, red. M. Omilanowska, T. Torbus, J. Szczepański [w druku].
- Grabowski K., *Cmentarz Garnizonowy*, [w:] *Atlas architektury Gdańska*, red. M. Omilanowska, T. Torbus, J. Szczepański [w druku].
- Grabowski K., *Cmentarz katolicki i nieistniejący kościół Matki Boskiej Nieustającej Pomocy (Mariahilf) w Brętowie*, [w:] *Atlas architektury Gdańska*, red. M. Omilanowska, T. Torbus, J. Szczepański [w druku].
- Grabowski K., *Cmentarz Ofiar Terroru Hitlerowskiego – Pomnik Bohaterów Zaspą*, [w:] *Atlas architektury Gdańska*, red. M. Omilanowska, T. Torbus, J. Szczepański, [w druku].
- Grabowski K., *Cmentarz Oliwski*, [w:] *Atlas architektury Gdańska*, red. M. Omilanowska, T. Torbus, J. Szczepański [w druku].
- Grabowski K., *Cmentarz Łostowicki*, [w:] *Atlas architektury Gdańska*, red. M. Omilanowska, T. Torbus, J. Szczepański [w druku].
- Grabowski K., *Cmentarz św. Ignacego*, [w:] *Atlas architektury Gdańska*, red. M. Omilanowska, T. Torbus, J. Szczepański [w druku].
- Grabowski K., *Cmentarz św. Jadwigi*, [w:] *Atlas architektury Gdańska*, red. M. Omilanowska, T. Torbus, J. Szczepański [w druku].
- Grabowski K., *Wojskowy Cmentarz Francuski*, [w:] *Atlas architektury Gdańska*, red. M. Omilanowska, T. Torbus, J. Szczepański [w druku].
- Grabowski K., *Cmentarz Żydowski na Chełmie*, [w:] *Atlas architektury Gdańska*, red. M. Omilanowska, T. Torbus, J. Szczepański [w druku].
- Grabowski K., *Cmentarz Żydowski we Wrzeszczu*, [w:] *Atlas architektury Gdańska*, red. M. Omilanowska, T. Torbus, J. Szczepański [w druku].
- Grabowski K., *Cmentarze Gdańska*, [w:] *Atlas architektury Gdańska*, red. M. Omilanowska, T. Torbus, J. Szczepański [w druku].
- Grabowski K., *Kościół i cmentarz Najświętszego Imienia Maryi na Krakowcu*, [w:] *Atlas architektury Gdańska*, red. M. Omilanowska, T. Torbus, J. Szczepański [w druku].

- Grabowski K., *Cmentarz Salvator Nowy*, [w:] *Atlas architektury Gdańska*, red. M. Omilanowska, T. Torbus, J. Szczepański [w druku].
- Grabowski K., *Cmentarz Centralny Srebrzysko po 1945*, [w:] *Atlas architektury Gdańska*, red. M. Omilanowska, T. Torbus, J. Szczepański [w druku].
- Jankowski T., *Cmentarz na stoku Góry Szubienicznej*, „30 dni”, 2011, 5, s. 14–19.
- Jankowski T., *Łostowicka nekropolia*, „30 dni”, 2004, nr 5, s. 34–39.
- Jażdżewski L., *Nekropolia Męczenników II wojny światowej. Historia cmentarza na Zaspie*, Gdańsk 2012.
- Kizik E., *Zakazy pochówków w kościołach i na cmentarzach przykościelnych*, [w:] *Nekropolie Pomorza*, red. J. Borzyszkowski, Gdańsk 2011, s. 245–263.
- Kościelak S., *Cmentarze w Starych Szkotach, Kościoła św. Ignacego, obecnie Komunalny nr 4*, [w:] *Encyklopedia Gdańska*, red. B. Śliwiński, Gdańsk 2012, s. 179–180.
- Kościelak S., *Cmentarze na Chełmie. Katolicki Nowy*, [w:] *Encyklopedia Gdańska*, red. B. Śliwiński, Gdańsk 2012, s. 176.
- Kościelak S., *Cmentarze na Chełmie. Katolicki Stary*, [w:] *Encyklopedia Gdańska*, red. B. Śliwiński, Gdańsk 2012, s. 176.
- Kościelak S., *Jezuici w Gdańsku od drugiej połowy XVI do końca XVIII wieku*, Gdańsk 2003.
- Kowalski W., *Cmentarze na terenie Śródmieścia. Nowe Ogrody*, [w:] *Encyklopedia Gdańska*, red. B. Śliwiński, Gdańsk 2012, s. 176.
- Kowalski W., *Dwie strony krat. Z historii gdańskiego więziennictwa*, Gdańsk 2003.
- Kowalski W., *Cmentarze na terenie Śródmieścia. Nowe Ogrody*, [w:] *Encyklopedia Gdańska*, red. B. Śliwiński, Gdańsk 2012, s. 180–181.
- Krüger A., *Z dziejów cmentarza św. Katarzyny przy Wielkiej Alei w Gdańsku w XIX wieku*, [w:] *Nekropolie Pomorza*, red. J. Borzyszkowski, Gdańsk 2011, s. 299–308.
- Krüger A., *Historia cmentarzy przy Wielkiej Alei na podstawie ich planów i projektów przechowywanych w zbiorach Archiwum Państwowego w Gdańsku*, „Rocznik Gdański”, LXXI–LXXII, 2011–2012, s. 71–88.
- Krüger A., *Pracownicy cmentarni oraz osoby i firmy związane z funkcjonowaniem cmentarzy w Gdańsku w II połowie XIX wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, LXII, 2014, 3, s. 463–472.
- Krüger A., *Pamięć o zmarłych i emocje z nią związane. Upamiętnianie zmarłych na przykładzie dziewiętnastowiecznych gdańskich nekrologów*, [w:] *Emocje w życiu mieszkańców miast na przestrzeni dziejów. Zbiór studiów*, red. A. Buczyła, J. Możdżeń, A. Murtynowska, Toruń 2015, s. 43–54.
- Krüger A., *Początki cmentarza żołnierzy radzieckich w Gdańsku. Kwestie organizacyjne i propagandowe*, „Argumenta Historica. Czasopismo naukowo-dydaktyczne”, 2015, 2, s. 79–93.

- Krüger A., *Pogrzeby w Gdańsku na przełomie XIX i XX wieku. Z dziejów kultury funeralnej w dziewiętnastowiecznym mieście*, „Argumenta Historica. Czasopismo naukowo-dydaktyczne”, 2015, 2, s. 94–104
- Krüger A., *Cmentarz Garnizonowy w Gdańsku. Miejsce pamięci ofiar komunizmu*, Gdańsk 2016.
- Labenz J., *Założenia cmentarne w granicach administracyjnych miasta Gdańska. Studium historyczno-konserwatorskie, czyli historia rozwoju założeń cmentarnych na obszarze Gdańska z wyszczególnieniem chronologii, lokalizacji oraz przynależności wyznaniowej*, Gdańsk 1999 [maszynopis w zbiorach Urzędu Miejskiego w Gdańsku].
- Labenz J., *Cmentarze*, [w:] *Encyklopedia Gdańska*, red. B. Śliwiński, Gdańsk 2012, s. 174–175.
- Labenz J., *Cmentarze na Oruni. Św. Jerzego*, [w:] *Encyklopedia Gdańska*, red. B. Śliwiński, Gdańsk 2012, s. 178.
- Labenz J., *Cmentarze na Oruni. Nowy Św. Jerzego*, [w:] *Encyklopedia Gdańska*, red. B. Śliwiński, Gdańsk 2012, s. 178.
- Loew P. O., *Gdańsk i jego przeszłość. Kultura historyczna miasta od końca XVIII wieku do dzisiaj*, tłum. J. Mossakowski, Gdańsk 2012.
- Omilanowska M., *Kremacja w kulturze europejskiej doby nowoczesnej a gdańskie krematorium przy dawnej drodze Świętomichalskiej (ul. Traugutta) w Gdańsku*, [w:] *Nekropolie Pomorza*, red. J. Borzyszkowski, Gdańsk 2011, s. 309–324.
- Pomorskie cmentarze. Wybór źródeł*, red. L. Potykanowicz-Suda, Gdańsk 2010.
- Potykanowicz-Suda L., *Państwo a Kościół katolicki w województwie gdańskim w latach 1945–1970*, Warszawa 2011.
- Ptaszycka A., *Przestrzenie zielone w miastach*, Poznań 1950.
- Rozmarynowska K., *Cmentarz-ogród w urbanistyce XIX i XX wieku*, [w:] *Nekropolie Pomorza*, red. J. Borzyszkowski, Gdańsk 2011, s. 175–206.
- Rozmarynowska K., *Ogrody odchodzące...? Z dziejów gdańskiej zieleni publicznej 1708–1945*, Gdańsk 2011.
- Rozmarynowska K., *Powrót natury do miast. Zieleń miejska w Gdańsku od końca XIX do połowy XX wieku*, [w:] *100-lecie nowoczesnej urbanistyki w Gdańsku*, red. M. Postawka, P. Lorens, Gdańsk 2009, s. 105–121.
- Rozmarynowska K., *Zwycięstwa aleja*, [w:] *Encyklopedia Gdańska*, red. B. Śliwiński, Gdańsk 2012, s. 1148–1149.
- Schmidt F., *Geschichte der Ev. Garnisonkirche (St. Elisabeth) zu Danzig*, Gdańsk 1941.
- Stryczyński M., *Gdańsk w latach 1945–1948. Odbudowa organizmu miejskiego*, Wrocław – Warszawa – Gdańsk – Kraków – Łódź 1981.
- Szczepański J., Samól P., *Wędrówki gdańskich cmentarzy. Przemiany miejsc pochówków w metropolii od średniowiecza do czasów współczesnych*, [w:] *Nekropolie Pomorza*, red. J. Borzyszkowski, Gdańsk 2011, s. 227–234.

- Szczudłowski P., *Losy poewangelickich obiektów sakralnych na terenie diecezji gdańskiej po 1945 roku*, Lublin 2001.
- Szczudłowski P., *Luteranie na Pomorzu Gdańskim po 1945 r.*, „Rocznik Gdański”, t. LVI, 1996, s. 86–97.
- Szczudłowski P., *Kościół katolicki wobec poewangelickich świątyń w Gdańsku*, „Nasza Przyszłość”, t. 84, 1995, s. 257–301.
- Szulc M., *Dawny cmentarz żydowski na Chełmie*, [w:] *Historie Gdańskich Dzielnic – Chełm*, t. I, red. J. Dargacz, K. Kurkowska, P. Paluchowski, Gdańsk 2018, s. 252–267.
- Wanctław A., *Problemy rewitalizacji zabytkowych cmentarzy na przykładzie Cmentarza Garnizonowego w Gdańsku. Szanse i zagrożenia*, [w:] *Nekropolie Pomorza* red. J. Borzyszkowski, Gdańsk 2011, s. 355–369.

O AUTORZE

Klaudiusz Grabowski – historyk, historyk sztuki, doktor nauk historycznych. Od 2017 r. pracownik Muzeum Gdańska, gdzie odpowiada za stworzenie kolekcji i wystawy poświęconej odbudowie Gdańska po zniszczeniach II wojny światowej. Od 2024 r. pracuje również jako archiwista w Teatrze Wybrzeże. Twórca projektów, wystaw naukowych i popularnonaukowych. Autor tekstów i publikacji poświęconych przeszłości i dziedzictwu kulturowemu Gdańska. Jego zainteresowania skupiają się na kształtowaniu układu przestrzennego rodzinnego miasta oraz sztuce w przestrzeni publicznej.

e-mail: k.grabowski@muzeumgdansk.pl